

**HARGITTAY Emil, Pázmány Péter írói módszere:
a Kalauz és a vitairatok újrajrása**

Budapest: Universitas Kiadó, 2019, 272 l.

Hargittay Emil monográfiájának keletkezés-története szorosan összefügg Pázmány Péter irodalmi műveinek mára már széles körben elismert kritikai igényű szövegkiadásával. Közismert vélekedés, hogy a 19–20. század fordulóján közreadott 15 kötetnyi összkiadás (a magyar művek, a levelek és az *Opera omnia*) a maga korában impozáns teljesítmény volt ugyan, méltán érdemelte ki az utókor megbecsülését, de az azóta magasabb szintre emelkedő, újabb követelményeket támaztó textológiai elvárásoknak már nem felelhetett meg. Természetesen a terjedelmes szövegcsoporthoz tartozó jegyzetanyagot – különösen forrásainak feltárását – illetően is bővebb és korszerűbb edícióra mutatkozott igény, s ezt a feladatot a Pázmány Péter Katolikus Egyetem munkacsoportja vállalta Hargittay Emil szakmai irányításával. Ismeretes, hogy a munkálattal kapcsolatos koncepció 1998-ban, a Piliscsabán rendezett konferencián fogalmazódott meg, s ennek nyomán az új évezred elejétől folyamatosan jelentek meg az újonnan alapított sorozat kötetei. 2019-ig nyolc vitairat és az *Imádságos könyv* kritikai igényű szövegkiadása (összesen tizenegy kötet) került ki ebből a műhelyből, a hozzájuk tartozó filológiai apparátus többnyire önálló köteteket tett ki.

Az új kritikai kiadás előrehaladása eléggé markánsan jelezte, hogy a teljes szövegegyüttes megjelenésével árnyaltabb kép fog kirajzolódni Pázmány irodalmi munkásságáról, főként pedig írói módszeréről, kompilációs technikájáról, forráshasználatáról s az egyes művek közötti kapcsolatokról. Hargittay Emil monográfiája pregnáns bizonyítéka annak, hogy az eddig egymástól elkülönítve vizsgált művek kö-

zötti összefüggések, átvételek, újrajrások, korrekciók, kiegészítések vagy éppen rövidítések, újabb és újabb források bekapcsolása a katolikus argumentációs bázisba az írói módszernek és szövegszervezési eljárásoknak az eddigieknél jóval árnyaltabb megismerését és jellemzését teszi majd lehetővé.

Az előzmények ismeretében érthető, hogy a mostani monográfia is kutatástörténeti áttekintéssel kezdődik, s Hargittay ennek keretei között jelöli ki vizsgálódásának célját. Pontosan fogalmazza meg, mire vállalkozott munkája során: „Jelen elemzés nem a korábban mások által vizsgált, az egyes művek elemzésében eredményeket hozó retorikai és más szempontokat részesíti előnyben, hanem egy korábbi sajátosságot, az egyes művek között kialakuló struktúrát, a kompilációs és újrajrási technikát megragadva teszi az életművet kutatásának tárgyává. [...] Jelen munka szándéka szerint Pázmány vitairatainak belső összefüggéseit tárgyalja és tárja fel az írói módszer változása, fejlődése és meghatározása érdekében”. (10)

A vizsgálódás céljának meghatározása és a kutatástörténet áttekintése után Pázmány irodalomszemléletének jellemzése következik, itt főként a citátumhasználat és az imitációértelmezés kapcsán kísérli meg az elemzés a hitvitázó iratok karakterjegyeinek meghatározását. Az életmű egészében nyilvánvaló a *Kalauz* kiemelkedő jelentősége, központi szerepe, ennek indoklásaként veszi górcső alá a szerző a nevezetes szintézis kiadásainak történetét, kompozíciós kérdéseit, újrajrásának módozatait, forráshasználatát, recepciójának egyes változatait. A mű három – még Pázmány életében készült – kiadásának szerkezeti összefüggéseit egy táblá-

zat szemlélteti (38), a harmadik kiadás részletes, alfejezetekig lebontott tartalomjegyzékét pedig a vitairatokból történő beillesztések feltüntetésével tekinthetjük át a későbbi fejezetek egyikeben (167–208). Mindezek révén kitűnik a terjedelmes mű enciklopédikus jellege, ami ugyan eddig sem volt kérdéses, most viszont filológiai tények sokaságára támaszkodva látjuk bizonyítottan ezt a véleményt. Az újírási technika által generált összefüggések bonyolult szövevényét a kötet hátsó belső borítóján a vitairatoknak az ún. kompilációs sztemmája szemlélteti, ennek révén nyomon követhető a *Kalauz* végső megszövegezésének kialakulása. Az is szembe-tűnő a szövegösszevetések alapján, hogy a *Kalauz* szerzője nem rendszeres dogmatikai szintézist kívánt adni, hanem sokkal inkább a korszak hitvitáit kívánta a teljesség igényével, logikus rendben sorra venni, a reformáció révén előtérbe került kontroverz kérdésekre szándékozott – teológiaiilag természetesen minden esetben meg-alapozott – válaszokat adni.

Az értekezés gerincét, legterjedelmesebb egységét az 5. fejezet jelenti, ebben valamennyi vitairatnak a *Kalauz*hoz való viszonyát (táblázatos formában is áttekinthetővé téve) részletezi a szerző. Lineárisnak nevezi ezt az eljárást, mert az egyes írások megjelenési évének sorrendjét követi, valójában tehát itt kronológiai rendben jelennek meg azok a vitatémák, amelyeket Pázmány 1603-tól kezdődően időszerűnek vagy kiemelkedő fontosságúnak tartott, s ezeket azután 1613-ban be is illesztette nagy szintézisébe. Kulcsfontosságú itt legelső megjelent polemikus írása, a *Felelet Magyarai Istvánnak*, mivel ennek kéziratossal bejegyzésekkel tűzdelt munkapéldánya is fennmaradt, így vizsgálata betekintést enged a szerző írói/átdolgozói/kompilálói módszerébe. Méltán állapítja meg Hargittay, hogy „a tudatos és következetes szerzői módosítások, az írói szövegformálás technikája irodalmunkban Pázmány *Feleletétől* kezdődően követhető nyomon” (67).

A *Felelettel* együtt a továbbiakban összesen 22 vitairat geneziséről és a *Kalauz*hoz fűződő viszonyáról szól az értekezés. Ezek egy része megelőzte a nagy művet, mások csak annak megjelenése után, részben annak védelmében, az elleniratokra is reflektálva készültek el. A latin nyelvű írások közül csak azok szerepelnek itt, amelyeknek polemikus részletei kimutathatóan kapcsolatba kerültek a szintézissel (*Diatriba*, 1605; *Peniculus papporum*, *Anonymi sicophantae*, 1611; *Dissertatio*, 1631), több vagy kevesebb változtatással beépültek annak textusába, vagy éppen merítettek belőle. A grazi filozófiai és teológiai előadások itt nem szerepelnek, noha azok kétségkívül a magyar munkáknak – Szabó Ferenc találó kifejezésével élve – teológiai „aranyfedezetét” biztosították, de minthogy nem polemikus szándékkal készültek, megcélzott befogadói közönségük is más volt, vizsgálatuk más alkalommal és más műfajban lesz indokolt.

A vizsgált vitairatszövegek további felhasználásának sokféle változatát mutatja ki Hargittay. Olykor egész textusok épültek be az apologetikus szintézisbe, máskor csak a gondolatmenet került bele, többnyire stilisztikai variációkkal, műfaji áthangolódással, ugyanakkor az egyes vitairatok egymásra is hivatkoznak, kiegészülnek, továbbépülnek, bővülnek és árnyalódnak az érvelések, újabb és újabb források bekapcsolásával erősíti Pázmány az általa kifejtett katolikus álláspontot. A szünet nélküli korrigálás, a polémia pillanatnyi helyzetére történő állandó figyelem jellemzi mind a jezsuita hitvitázó, mind pedig később az érsek írói mentalitását. Ennek ezúttal csupán néhány jellemző vonását és példáját említhetjük, ezek révén az írói tudatosság és kreativitás retorikai eljárásait mutatják be az elemzések.

Igen tanulságos – bár több tekintetben is egyedi esetnek tekinthető – az *Öt szép levél* (1609) eredeti szövegének és a *Kalauz*ba illesztett későbbi változatainak az alakulása. Egyetérthetünk azzal az állásponttal, amely szerint az *Öt levél* (1613) nem

csupán egy szövegvariáció, hanem önálló műként kezelve, s így a kritikai kiadásban is mindkét szöveg teljes terjedelmében helyet kapott egyazon kötetben. Újdonság viszont Hargittay mostani vizsgálatában, hogy az 1623. évi *Kalauz*-kiadást is bevonja a szövegösszevetések sorába, s kimutatja, hogy ebben lényeges átalakítás történt a korábbiakhoz képest: az *Appendix*-ből itt már a nagy szintézis XV. könyvébe került a szöveg, a korábbi polemikus éllel, fikcionált formában, ironikus tónusban fogalmazott stílusból értekező jellegű, teológiai fejtegetés lett. A gondolatvezetés megmaradt ugyan, de az újraírás a megváltozott kontextushoz igazodott, az ironikus tónus mérséklődött, az Alvinczira kihelyezett egyedi polémia az apologetikus összegzésbe integrálódott, a régi retorikai/stilisztikai fegyvert új feladathoz alkalmazta szerzője.

Egy másik különleges esete a Pázmány-textológiának a röviden csak *Megrostálás* címmel emlegetett vitairat sorsa. Csupán két példányban maradt fenn a mű 1609-es eredeti pozsonyi kiadása, ezek egyikét Debrecenben, másikat Prágában őrzik. Szövegéből meglehetősen nagy terjedelemben rekonstruálni lehet Pázmány vitapartnerének, Alvinczi Péternek mára már elveszett írását. A magyar jezsuita mintegy nyolcvan esetben szó szerint idézi az ellene Alvinczi által felhozott vádakát, összegzi vitapartnerre érveit, szembeesíti azokat saját argumentációs bázisával. Az eredeti Alvinczi-mű ismeretét ez természetesen nem pótolhatja, de mégis ad róla egyfajta információt, a vitapartner tükréből is felsejlenek a kontroversz fejtegetés kontúrjai. Pázmány szigorú logikával dolgozott, mindig pontról pontra szó szerint citálta vitapartner szavait, s azokhoz fűzte cáfolatát, így lehetőség kínálkozott arra, hogy az elveszett szövegről is informálódhasson mind a kortárs olvasó, mind pedig az utókor, a modern kutatás.

Ugyancsak újdonságnak számító tanulságokat kínál a legfontosabb kései vitairat esete. *A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák*

vezetője (Bécs, 1627) címmel közreadott Baldvinus-ellenes polémia az egész Pázmány-életmű harmadik legterjedelmesebb írói alkotása, csupán a *Kalauz* és prédikációgyűjtemény múlja felül terjedelemben. Egyszerre „polemizáló, apologetikus és teológiai összefoglalás” ez, miként Hargittay meggyőzően kifejti. Hármas jelentőségét is bemutatja: a *Kalauz* teljes szövegének védelmét kellett ellátnia, szerzője a nemzetközi kontroverziába kapcsolódott be általa, s mivel ennek is fennmaradt egy munkapéldánya, a kései írói aktivitásba is bepillantást enged a kéziratos marginális bejegyzések révén.

A kései vitairatok közül talán a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* címmel 1631-ben megjelent mű kelthet legnagyobb érdeklődést. Ez ugyanis Pécsváradi Péternek két évvel korábban Debrecenben kiadott terjedelmes elleniratára készített viszontválasz, védelmezve *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* szóló 1626-os Pázmány-iratot. Kiderül a mostani elemzésből, hogy az érsek legtöbbször nem is a védelmezett írására hivatkozik a válaszában, hanem sokkal inkább a *Kalauz* második kiadására, amely a vitatott témát a legalapabbban, a legtöbb latin idézettel adta elő, így ez is annak a jele, hogy az írói szemlélet egységben kezelte, egységnek fogta fel különböző alkalmakkor nyomdába adott munkáit, s azokból mindig a legautentikusabbnak vélt *locus*ra igyekezett hivatkozni. Másképp fogalmazva: csupán csak válogatnia kellett a korábban felhalmozott érvrendszer tárházából, s máris az új szituációhoz lehetett formálni fejtegetését.

Külön színfoltot jelent a kései kontroversz írások között a Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Évának dedikált *Bizonyos okok* (1631), mivel itt elsősorban nem is a polémia, hanem a térítő szándék vezette a szerző tollát. Várláscserére kívánta ugyanis rábírnai a címzettet, vagy legalább is arra, hogy konvertált fiát ne hibáztassa katolizálásáért. Joggal emeli ki

Hargittay, hogy az érvelés itt részint a logikára épít, másrészt viszont érzelmi hatáskeltése is erőteljes, inkább imádsághoz vagy prédikációhoz mintsem vitairathoz illő a befejezése, a beleillesztett levélszöveg pedig – amely Bathyány Ádámhoz szól – a *genus deliberativum* kategóriájába sorolható. Ennek figyelembevételével nem tartható véletlennek, hogy ennek az írásműnek 1772-ig még tíz kiadása látott napvilágot, s így ez lett a kora újkorban legtöbbszőr kiadott Pázmány-mű.

A mikrofilológiai gondossággal végzett szövegvizsgálatok eredményeinek összegzését a szerző hat pontban rögzítette. Megállapította, hogy az életműben egyetlen vitairat sem áll elszigetelten, önmagában, hanem azok egymással szoros kapcsolatban vannak, végző soron pedig valamennyi beépült a *Kalauz* valamelyik kiadásának szövegébe. A legnagyobb arányú bővítés a második kiadásban mutatható ki. A kompilációs eljárás elemzése révén a többször kérdésessé tett műfaji besorolás megoldásához ugyancsak közelebb kerülünk: a sztemma elég világosan mutatja, hogy a *Kalauz* nem tisztán teológiai traktátus, de nem is csupán egy monumentális vitairat, hanem mindkét műfaj jegyeit hordozó gyakorlati útmutató azon keresztények számára, akik a katolicizmusban megerősödni kívántak vagy éppen a korszakban nem ritka felekezeti ingadozás talaján álltak. További hozama a vizsgálódásnak, hogy az álnéven publikált írásokról is bebizonyosodott, hogy azok Pázmány művei, minthogy anyagukat később ő maga használta fel újabb munkáinak érvrendszerében. Ez korábban is sejthető volt, mivel az álnevek (Szyl Miklós, Sallai István, Lethenyei István, Joannaes Jemicus stb.) mögött egyszer sem talált a kutatás valódi személyiséget, most viszont a kompilációs technika oldaláról fikciós szerepeltetésük szándéka be is bizonyosodott.

A kompilációs sztemma tanulmányozása révén még az a kérdés is felvethető, hogy Páz-

mányt nem kellene-e „egykönyvű írónak” tartani, minthogy egyetlen impozáns tudáshalmazból, terjedelmes műveltséganyagból, a katolikus világképből, etikai és teológiai rendszerből merít valamennyi irata, amelyeket azonban mindig az adott körülményekhez, a kontroverzia aktuális igényeihez alkalmazva fogalmazott meg. Mindig annyit adott ki tudásának szellemi kincstárából, amennyit az adott helyzet megkívánt, az adott műfaj szükségessé tett. Lényegében még prédikációgyűjteménye is ezt az eljárást követte, érthető módon más elvárási horizontra, más funkcióra, más befogadói közösségre szabva adta elő tanítását, meggyőződését, a posztridentinus katolicizmus álláspontját. Könyv- és nyomdatörténetileg természetesen más a helyzet, csupán a most felvázolt újirrási eljárások szemlézése nyomán vethető fel ez az akár abszurdnak is minősíthető, ámde sok tekintetben találó, szellemes vélekedés.

A fejtegetéseket a kötet végén tizenkét képmelléklet egészíti ki, nem kevés tanulsággal. Kérdés például, hogy a *Kalauz* harmadik kiadásának címlapja vajon miért maradt teljességgel képek nélkül, holott a korábbiak dekoratívítása a barokk sokszorosított grafikai ábrázolások legjavát mutatja, s hagiográfiai üzenete is hatékony lehetett a magyar szentek ábrázolása révén. Azok a címlapok viszont, amelyeken kéziratos bejegyzések találhatók, a kötetek fogadtatását jellemzik, akár possessort tüntetnek fel, akár a vitapartnerek gúnyverseit jelenítik meg. A munkapéldányok címlapjai szemléletesen vallanak arról a szerzői szándékról, amely szerint az autor gyakran nem volt megelégedve korábbi megfogalmazásaival, azokat állandóan csiszolta, korrigálta vagy éppen új kontextusba emelte át, miként erre nagy öntudattal utalt is Pázmány a *Kalauz* újabb kiadásának előszavában: „[...] ugyanezen könyvnek is mostani nyomtatásában sokszor világosb értelemmel, jobb renddel, ékeesebb szóállással, újabb bizonyágokkal hosszabbítottam vagy rövidítettem írásomat”.

Több tudományágban, több alkalommal is felmerült már az a kérdés, hogy melyik az igazi Pázmány: a grazi teológiai professzor, a jezsuita hitvitázó, a térítő, az imádságszerző lelkiatya, a magyar próza virtuóza, a bíboros Cicero, az egyházát újjászervező főpásztor, az ország fő-kancellári tisztét betöltő politikus, a magyarság sorsáról, megmaradásáról felelősséggel gondolkodó államférfi, az egyetemalapító vagy a pápaság és a Habsburgok között egyensúlyozó diplomata? Jelen monográfia olvastán kecsesítő lenne Pázmány irodalmi munkásságát emelni az első helyre, azonban éppen Hargittay figyelmeztet arra, hogy szétválaszthatatlanul összefonódnak a jezsuitából lett esztergomi érsek tevékenységének különféle szálai, koherens egységet alkotnak életművének – egymástól csak látszólag távoli, elkülönülő – területei.

Hargittay munkája igazolja azt a tapasztalatot, amely szerint az irodalomtörténeti monográfiák közzétételére nem csupán azért van szükség, hogy összefoglalva, egységbe rendezve álljanak előttünk az elért eredmények, hanem azért is, hogy a fehér foltok előtűnjenek, a további kutatási irányok körvonalazódhassanak. Jelen esetben evidenciának mutatkozik a kritikai kiadás folytatásának kívánalma, mind a *Kalauz*nak, mind a kései vitairatoknak az eddigi színvonalon történő, jegyzetekkel és különféle mutatókkal kísért közzététele. Remélhetőleg fény derül ennek során majd arra is, hogy voltak-e – s ha igen milyen mértékben – segítői Pázmánynak az egyes írások sajtó alá rendezésében, s kik játszottak szerepet a párját ritkítóan gazdag életmű kiadástörténetében, például a nyomdai előkészítések során. Az egyes vitairatok egyházpolitikai háttérnek feltárása is hozhat még újabb szempontokat az elemzésekhez.

További újabb feladat lehet a Pázmány elnöklésével Grazban megvédett doktori tézisek, a liber gradualisok szerzőségének pontosítása is, valamint a latin nyelvű filozófiai és teológiai előadások anyagának szembesítése a magyar vitairatok retorikai, dialektikai, filozófiai és teológiai tartalmával, hogy a Szabó Ferenc által kezdeményezett teológiai szempontú kutatások (*A teológus Pázmány*, [Róma, 1990]; *Krisztus egyháza Pázmány Péter életművében*, [Budapest, 2012]) folytatódhassanak, s a magyar művek teológiai alapositása világosabban megmutatkozhasson. A kritikai igényű kiadás azt is lehetővé teszi, hogy a Pázmány-művek későbbi – egészen a 18. század végéig elevennek mutatkozó – hatását az eddigieknél nagyobb méretekben fel lehessen mérni, a szövegátvételeket, reminiscenciákat, polemikus reagálásokat azonosítani lehessen, minthogy az látszik az újabban feltárt adatokból, hogy írásainak ismerete és prédikációs gyakorlata évszázadokra meghatározta a magyar barokk egyházi próza formálódását.

Ha az újabb életrajzi és egyháztörténeti kutatási eredmények (Tusor Péter nemrég megjelent kötetei) mellé a teljes modern szövegkiadás hozama, ismeretanyaga is társul majd, akkor remélhetőleg teljes komplexitásában fog kirajzolódni egy korszerű összkép az egyházfő, a teológus, a politikus és nem utolsósorban a különlegesen termékeny író, a „magyar próza atyja”-ként emlegetett Pázmány szellemi teljesítményéről, sokirányú hatásáról, történeti szerepéről. Az ehhez vezető úton Hargittay Emil kötete megkerülhetetlen átlomás, a kutatástörténet kiemelkedő teljesítménye, amely az elemzett anyagon túl a magyarországi textológia módszertana számára is rendkívüli tanulságokkal szolgál.

Bitskey István